

OYKONIMIYA VA UNING TOPONIMIKA TIZIMIDA TUTGAN O'RNI (JANUBIY O'ZBEKISTON OYKONIMLARI MISOLIDA)

Beginov Odil To'xtamishovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, O'zbek tili va adabiyoti
kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori
<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7845282>

ARTICLE INFO

Received: 20th April 2023

Accepted: 18th April 2023

Online: 19th April 2023

KEY WORDS

Onomastika, onomastik leksika, atoqli ot, turdosh ot, toponimika, toponimik leksika, oykonimiya, oykonimik leksika, apellyativ leksika, til tizimi.

ABSTRACT

Oykonimika onomastik leksika tizimining bir qismi sifatida har qanday turdagi aholi punktlarining geografik nomlari majmui sifatida qaratiladi. Maqolada oykonimik leksikaning til tizimida tutgan o'rni tizimli-funksional yondashish nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Unda oykonimik leksikaning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berilgan.

KIRISH

Oykonimika (shahar va qishloq tipidagi aholi maskanlarining atoqli otlari yig'indisi)ning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga kirishishdan oldin oykonimik leksikaning til tizimida joylashuvi masalasini hal qilish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Biz bu masalani tilga tizimli-funksional yondashuv nuqtayi nazaridan ko'rib chiqamiz. "Funksiya - bu har qanday tizimning, shu jumladan tilning harakatini belgilaydigan yadro" [1,6]. Tilning tizim sifatidagi asosiy vazifasi kommunikativ bo'lib, u tilning turli darajalarida turlicha namoyon bo'ladi [2,30]. Kommunikativ funksionaning turli xil modifikatsiyalari til tizimini alohida quyi tizimlarga bo'lish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. T.N. Melnikovning fikricha, kommunikativ funksionaning leksika darajasida o'zgarishi nominativ funksiyadir, bu leksikani tilning quyi tizimi sifatida ko'rib chiqishga asos beradi [3,19]. Nominativ funksiya apellyativ leksika (turdosh otlar) darajasida nominativ-tasniflash vazifasini, onomastik leksika (atoqli otlar) darajasida esa nominativ-individuallashtirish vazifasini bajaradi. Nominativ funksionaning apellyativ leksika va onomastik leksika darajasida o'zgartirilishi ushbu leksika turlarini ma'lum tizimlar va hatto tilning quyi tizimlari sifatida emas, balki tilning leksik quyi tizimining turdosh otlar kategoriyasi va atoqli otlar kategoriyasi kabi ikkita tarkibiy elementi sifatida tavsiflashga imkon beradi. Har qanday tilning lug'at tarkibi umumiy va maxsus leksikadan iborat bo'lib, onomastik leksika esa umumiy leksikaga ma'lum darajada oppozitsiyada bo'lgan maxsus leksika turlaridan biri hisoblanadi. Maxsus leksikaning boshqa bo'limlari turli bilim sohalari terminologiyasini, shuningdek, fan, texnika, ishlab chiqarish va savdo nomenklaturasini tashkil qiladi. Maxsus leksikaning barcha turlari umumiy leksikadan semasiologik jihatdan ajratilgan, chunki maxsus leksikaning mutlaq ko'pchiligi ikkilamchi qo'llaniluvchi so'zlardan iborat [4,31].

TADQIQOTNING METODOLOGIK ASOSLARI VA USULLARI

Tadqiqot metodologiyasi tilshunoslikda kuzatilgan tarixiy tendentsiyaga asoslanadi, ya'ni ma'lum bir tarixiy jarayondagi barcha hodisalar tarixiy shartlar va hodisalardan ajratmasdan talqin qilishga asoslanadi.

Tadqiqotning ilmiy-nazariy bazasini zamonaviy tilshunoslikning onomosologiya sohasida qo'llaniladigan ilmiy fikrlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi. Shuningdek, toponimlarning lingvistik tadqiqida jamoa va xususiylik, mohiyat va hodisa, shakl va mazmun bilan uyg'unlashgan dialektik qonuniyatlarga asoslanadi. Tadqiqot usuli sifatida qiyosiy-tarixiy, qayta tiklash, tuzilish va shakllanishiga ko'ra tahlil qilish, til faktlarini solishtirishdan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Leksik birliklarning ikkilamchi qo'llanishi fakti nomenklatura va terminologik leksikani onomastik leksika bilan birlashtirish uchun asos bo'la olmaydi. Ta'kidlanganidek, tilning kommunikativ funksiyasi va uning o'zgarishlari til tizimini quyi elementlarga bo'lish uchun asosiy hisoblanadi. Atoqli otlar, narsa-hodisalarni nomlash orqali individuallashtiradi, ya'ni atalgan obyektni o'ziga xos turdagi yagona obyektlar sinfidan ajratib turadi, nomenklaturaviy va terminologik ifodalashlar esa individuallashtiradi, tasniflaydi, ya'ni ular bitta obyektni emas, balki ushbu turdagi obyektlar to'plamini nomlaydi. Shu fikrlarga asoslanib, biz nomenklaturaviy va terminologik ifodalashlar nominativ-tasniflash vazifasini bajarganligi sababli ular onomastik emas, balki turdosh leksika sifatida tasniflanishi kerak, deb hisoblaymiz.

Onomastik leksika yoki onomastika atoqli otlar yig'indisi sifatida toponimlar (geografik obyektlarning nomlari)ga, antroponimlar (kishilarning nomlari)ga, teonimlar (xudolarning nomlari)ga, zoonimlar (hayvonlarning nomlari)ga, kosmonimlar (koinot olami: galaktikalar, yulduz tizimlari nomlari)ga, astronomlar (osmon jismlarining nomlari)ga, astrotoponimlar (sayyoralar sirtining nomlari)ga bo'linadi [5,14]. Onomastik leksika yoki onomastikaning har bir elementi, o'z navbatida, yanada kichikroq elementlarning tuzilishini o'zida aks ettiradi. Atoqli otlar turkumi elementlari ularning barchasi uchun, shu jumladan, ma'lum leksika turkumiga kiruvchi yagona nominativ-individuallashtiruvchi funktsiyani bajaradi. Ularning har biri boshqa element vazifasidan farq qiluvchi o'ziga xos maxsus funktsiyaga ega emas, shuning uchun bu elementlarni tilning alohida tizimlariga ham, quyi tizimlariga ham, ma'lum bir tilning leksik quyi tizimining alohida toifasiga ham ajratib bo'lmaydi. Ammo onomastikaning har bir elementiga xos bo'lgan har xil turdagi obyektlarni nomlashga xos bo'lgan xususiyat ularni bir-biridan ajratib turadi. Onimiya yoki onomastika elementlari uchun T.N. Melnikova "sinf" atamasini kiritadi: toponimlar sinfi, antroponimlar sinfi va boshqalar. Toponimikaga esa boshqa onomastik sinflar bilan umumiy vazifa – nominativ-individuallashtirish asosida onomastikaga birlashgan leksik birliklar (toponimlar) sinfi sifatida ta'rif beradi.

T.N. Melnikovaning toponimikani tizim sifatida emas, balki onomastik leksika sinfi sifatida keltirgan talqini lingvistik adabiyotlarda mavjud bo'lgan toponimikaning tizim, mikrosistema va makrotizim sifatidagi talqinlardan farq qiladi. Turli tilshunoslar toponimik tizimni butunlay boshqa tushunchalar, masalan, alohida qishloq, shahar, tuman, mamlakat toponimlarining yig'indisi; substrat toponimiyasi va atoqli otlarning alohida darajalari yoki toifalari to'plami, deb ataydilar. Biz T.N. Melnikovaning tilda funktsiyalar iyerarxiyasi mavjud

va shuning uchun toponimika tizim yemas, balki faqat leksik birliklarning onomastik sinfidir, degan fikriga qo'shilamiz.

Nomlangan obyektning turiga qarab toponimlar sinfi odatda kichik turkumlarga bo'linadi: oykonimlar (har qanday aholi maskanlari nomlari), gidronimlar (suv havzalari nomlari), oronimlar (yer releflari nomlari), dromonimlar (yo'l nomlari), nekronimlar (qabriston nomlari), horonimlar (siyosiy va ma'muriy birliklarning nomlari).

Oykonimlarning kichik sinfi astionimlar (shahar nomlari) va komonimlar (qishloq aholi punktlari nomlari) birikmasi bilan ifodalanadi. A. Smiles, o'z navbatida, astonimlarni kichikroq aholi punktlari guruhlariga ajratadi: yirik shaharlar, shaharlar, kichik shaharlar yoki yirik shaharchalar, shaharchalar, kichik shaharchalarning joy nomlari [6, 21].

Demak, oykonimika toponimika bilan bir xil nominativ-individuallashtiruvchi vazifani amalga oshiruvchi va kichikroq tarkibiy qismlar bilan ifodalanadigan toponimlar sinfining elementlaridan biri sifatida toponimik leksika sinfining oykonimik leksika kenja sinfi sifatida tavsiflanadi. Oykonimikaning muhim xususiyatlaridan biri oykonimlarning kelib chiqishidir. Oykonim turdosh otga nisbatan ikkilamchi ot bo'lganligi sababli, oykonim etimologiyasi uni turdosh otga mos keladigan oykonim etimoni yoki oykonim shakllangan boshqa atoqli otning apellyativiga olib keladi [7:28]. Oykonimning ilmiy etimologiyasi yoki asl kelib chiqishini faqat aholi punkti nomining taraqqiyotini kuzatish imkonini beruvchi haqiqiy hujjatli yozuvlar mavjud bo'lgandagina aniqlash mumkin [8,7].

Motivatsiya oykonimiyaga xosdir. Nomlanish motivi - bu ma'lum bir obyekt uchun atoqli otni tanlash yoki yaratish uchun kerak bo'lgan ekstralingvistik sababdir.

Oykonimikada substrat va o'zlashtirilgan nomlarning ko'pligi tufayli oykonimiya "moslashuvchanlik" - nomning uzoq muddat qo'llanishi, o'zgarishi, begona tizim hodisasining so'zlovchilarning til tizimiga moslashuvi. Moslashuvchanlik fonetik bo'lishi mumkin va quyidagi fonetik o'zgarishlarni o'z ichiga oladi: tovushlarning tushib qolishi, tovushlarni almashishi, protez va epentetik qo'shimchalar, tovushlarni almashishi (metateza), urg'uning siljishi, morfemalar birikmasida bo'g'inlarning yo'qolishi (gaplogiya). Morfologik moslashishga sonlarning reduksiya, aglyutinatsiya natijasida yo'qolishi - oykonimik affikslarning begona o'zak yoki negizga qo'shilib, oykonim yasash usuli; deglyutinatsiya - o'zbek tilining grammatik tuzilishiga bo'ysunish natijasida boshqa tilga tegishli qo'shimchalarning yo'qolishi. Leksik moslashuv ellipsis bilan ifodalanadi - oykonimning komponentlaridan birini tushib qolishi.

Oykonimikaning ajralmas xususiyati unga xos bo'lgan oykonim yasovchi vositalar inventarining mavjudligidir. Har bir til tarixan o'ziga xos oykonimik formatantlar majmuasini ishlab chiqadi [10:1]. Bu formantlarning ba'zilari sermahsul, boshqalari kammahsul bo'lib, birinchi va ikkinchi o'rtasidagi nisbat makon va zamonga qarab farqlanadi.

Janubiy O'zbekiston oykonimlari tarkibida o'ziga xos oykonim yasovchi maxsus so'zlar - oykonimik formantlar saqlanib qolgan. Davr o'tishi bilan bu so'zlarning ko'pchiligi mustaqil so'zlik maqomini yo'qotgan, oykonimlarning ajralmas qismiga aylanib qolgan, ma'no anglatmaydi, yangi nom yasamaydi, qadimgi nomlar tarkibida qotib qolgan. Ular yordamida o'z davrida shahar, qishloq, qo'rg'on nomlari yasalgan. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin: - kat//kad//qat, -kent//qand//kand,-diz//diza//di//jiz//jiza,-man//mon//min,-metan//mitan//maton, fag'n//bag'n//vag'n//bog//boq//voq, -duvon//tuvon, -

var//vor//vara//bar//par, -deh//de//di, -zay//zoy//za//zi, -kan//kana//xona, -qishloq, -shahar, -obod, -ovul va boshqalar.

Oykonimiyaning atributi - etnomadaniyat korpusi tufayli ma'lum bir davrdagi muayyan jamiyat tilida qo'llaniladigan turli tipdagi aholi punktlarining nomlari yig'indisi - oykonimik makonni shakllantirish qobiliyatidir.

Oykonimning birlamchi va ikkilamchi semioz jarayonida egallagan ma'nolari bilan ifodalangan semantikasi oykonimga xos xususiyatlardan hisoblanadi. Oykonimning birlamchi semioz jarayonida semantikasi apellyativ(lar)ning semantikasi, ya'ni turar joy nominatsiyasi asosida turgan til birligi (birliklari)ning leksik ma'nosidir. Ikkilamchi semioz jarayonida yoki nutqda oykonimning apellyativ ma'nosi uning obyektiv fiksatsiyasiga o'z o'rnini beradi. Nutqda oykonimlar sof nominativ ma'nodagina emas, balki ko'chma, metonimik, metaforik ma'nolarda ham qo'llanishi mumkin.

Oykonimiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri olam voqeligidan kelib chiqqan oykonim etimolari apellyativlariga singdirilgan madaniy va lingvistik ma'lumotlar asosida dunyoning nominativ manzarasini aks ettirish qobiliyatidir. Oykonim ham har qanday atoqli ot kabi transonimizatsiyaga, ya'ni onomastikaning bir sinfidan ikkinchisiga yoki bir toponimik turkumdan ikkinchi turkumga o'tishga moyil bo'ladi.

Oykonimikada apellyativning ononimlashuv jarayoni, ya'ni turdosh otning atoqli otga o'tishi (ko'l (suv havzasi) – Ko'l (Shahrisabz tumani, qishloq), madaniyat – Madaniyat (Yakkabog' tumani, qishloq), ba'zan esa unga qarama-qarshi bo'lgan apellyativlashuv yoki deonimizatsiya jarayoni – atoqli otning turdosh otga aylanishi hodisasi sodir bo'ladi.

Oykonimiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri turli aholi punktlarining bir xil tovushli nomlari, ya'ni omonimiyaning mavjudligi va polisemiyaning yo'qligidir. Omonim oykonimlarning zamonaviy shakllari mutlaqo bir xil bo'lishiga qaramay, ular etimologik jihatdan ko'pincha turli xil apellyativlarga borib taqaladi. Oykonimik omonimiyaning kelib chiqish sababi ham lingvistik, ham ekstralingvistik omillar bo'lishi mumkin. Omonimiyaning kelib chiqish sabablaridan qat'i nazar, omonim oykonimlarni farqlash ma'lum bir nomning ma'lum bir joy bilan bevosita bog'lanishi orqali amalga oshadi.

Oykonimiyada son-sanoqsiz oykonimik qayta nomlash yoki deetimologizatsiyaning mavjudligi, ya'ni oykonimik leksika tarkibidagi substrat apellyativlarining ko'pligi natijasida nom asosining apellyativ bilan etimologik bog'lanishlarining buzilishi hisoblanadi. Qayta nomlash jamiyatning tushunarsiz holga kelib qolgan nomga yangi ma'no kiritish istagidan kelib chiqadi, substrat nomni ushbu jamiyatga xos bo'lgan madaniy universalliklarga muvofiq makon va zamon jihatidan davomiylik nuqtayi nazaridan bog'laydi. Deetimologizatsiya jarayonida oykonimning fonetik qiyofasi va shakily o'zgarishi bilan bog'liq ravishda "xalq etimologiyasi" deb ataladigan hodisalar yuzaga keladi.

Oykonimikada yana shunday hodisa kuzatiladiki, bu dunyoqarashning dinamik jarayonlari yoki madaniy paradigmaning o'zgarishi natijasida yo'qolgan dunyo manzarasi izlarining oykonimiyada mustahkamlanib, leksikaning boshqa elementlarida saqlanmaganligidir.

Oykonimika tarixida nomlarning o'zgarishi yoki o'zgartirilishi juda tez-tez uchraydigan hodisa bo'lib, bu ham uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bir nomni boshqasiga almashtirish ko'pincha tarixning burilish nuqtalarida, urushlar, inqiloblar va hukumiyat

o'zgarishlari davrida sodir bo'ladi. Obyektlarning o'zi o'zgarganda, masalan, bir nechta aholi punktlari bittaga birlashganda nomlarning o'zgarishi tabiiydir. Nomaqbul ma'noli so'zlar bilan mos keladigan ism-evfemizmlar, dissonant nomlar almashtirilishi mumkin. Harqanday holatda ham faqat aniq bir tarixiy vaziyatni tahlil qilish nom o'zgarishining ijobiy yoki salbiy holatini aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Shunday qilib, funksional-tizimli yondashuv nuqtayi nazaridan, tizimlar emas, balki funksiyalar iyerarxiyasining ustuvorligi bilan, onomastikaning alohida tizimi ham, quyi tizimi ham emas, balki onomastikaning kichik toifasi nominativ tizimni amalga oshiradi. Individuallashtiruvchi funksiya toponimiyaning onomastik sinfi bilan umumiy bo'lib, strukturasiga ko'ra kichikroq oykonimik elementlarni nomlash xususiyatiga ega: astionimlar (shaharlar va shahar tipidagi aholi punktlari) va komonimlar (qishloq tipidagi aholi punktlari). Oykonimika toponimik leksikaning kichik sinfi sifatida quyidagi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega: turli tipdagi aholi punktlarini nomlashning o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda tuzilganlik; qo'llanish chastotasi turlicha bo'lgan o'ziga xos oykoformantlar to'plamining mavjudligi; oykonim makonini hosil qilish qobiliyati, oykonimlar substrat leksikasining sezilarli miqdorda mavjudligi, ikkilamchi etimologiyaga egaligi, deetimologiyaga moyilligi, fonetik jihatdan moslashuvchanligi; morfologik, leksik o'zlashtirish va substratning ma'lum bir til tizimiga moslashuvchanligi; dunyoning nominativ manzarasida oykonim bo'lagini shakllantirish qobiliyati; transonimizatsiya va apellyatsiyaga moyillik, birlamchi semiozning bevosita va hosila nominatsiyalar jarayonida olingan apellativ ma'noni ikkinchi darajali semioz jarayonida obyektni aniqlash qiymatiga o'zgartirish qobiliyati; metonimizatsiya va metaforizatsiyaga moyillik; maxsus omonimiya va polionimiya hodisasining mavjudligi barobarida polisemiya, antonimiya, sinonimiya hodisalarining yo'qligi; nomni o'zgartirishga moyillik; leksikaning boshqa tarkibiy qismlarida yo'qolgan dunyoning arxaik til manzarasini saqlab qolganligi.

References:

1. Shaposhnikova I.V. Системные диахронические изменения лексико-семантического кода английского языка в лингвоэтническом аспекте. Иркутск, 1999. 243 с.
2. Соссыур F. de. Курс общей лингвистики. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.
3. Мельникова Т.Н. Топонимия Англии в ее историческом развитии: дис. ... д-ра филол. наук. СПб., 1992. 488 с.
4. Суперанская А.В. Теория ониматических исследований // Теория и методика ониматических исследований / АН СССР, Ин-т языкознания. М.: Наука, 1986. С. 3-46.
5. Подольская Н.В. Словарь русского ониматического терминологии. М.: Наука, 1988. 187 с.
6. Смайлс А.Е. The urban hierarchy in England and Wales // Geography. L., 1944. Part. 2. Vol. 29, № 144.
7. Брайли Х. The English place-names. Essays and studies. L., 1910. 263 r.
8. Стокс H.G. English place-names. L., 1949. 342 r.
9. Юшкевич В.А. Общяя топонимика: учеб. пособиe для геогр. фак. вузов. 3-е изд., перераб. Минск: Выш. shk., 1980. 287 с.

10. Bagomedov M.R. Oykonimy darginskogo yazyka s komponentom x'ar. URL: http://vestnik.adygnet.ru//files/2009.1/802/bagomedov2009_1.pdf.
11. Ramsey R.L. Introduction to a survey of Missouri place-names. Missouri: the University of Missouri studies. 1934. Jan. 195 p.